

ATASÖZLERİNDEN ÖRNEKLERLE KAZAN-TATAR TÜRKLERİNİN GELENEKSEL DÜNYA GÖRÜŞÜNDE İYİ(LİK) VE KÖTÜ(LÜK)

Fatma TEKİN*

ÖZ

Toplumun duyuş, düşünüş ve anlayışının birer sembolik görüntüleri niteliğinde olan atasözleri, Kazan-Tatar Türklerinin geleneksel dünya görüşünde iyi ve kötü anlayışını tespit etmede bir referans olarak kabul edilmiştir. Çalışmada; Kazan-Tatar Türklerinin geleneksel dünya görüşünde iyi(lik) ve kötü(lük) anlayışı; iyilik ve kötülük algısı, iyiliğin ve kötülüğün kaynağı, benzer ve farklı yanları, iyi ve kötü insanın özellikleri, iyi veya kötü olmanın sonuçları atasözlerinden yola çıkılarak örnek metinler eşliğinde tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın materyalini, Nekiy İsenbet'in Tatar Halık Mekalleri (Tatar Halkının Atasözleri) adlı üç ciltten oluşan serinin üçüncü cildinde yer alan iyi ve kötü ile ilgili 145 atasözü oluşturmuştur. Yapılan incelemelerde atasözlerinin, Kazan-Tatar Türklerinin geleneksel dünya görüşünün ve halk felsefesinin özünü oluşturduğu; halk düşüncesindeki iyi ve kötü algısı ile ilgili olarak sosyokültürel değerleri ve normlar sistemini yansıtmada belirgin kodlar taşıdığı; bu bilgileri kuşaktan kuşağa aktarmada öğretici, iyiyi ve kötüyü ayırt ederek bireyin tutum ve davranışına yön vermesi noktasında yönlendirici, işaret ettiği yaşam felsefesi ile de iyiye, doğruya ve güzele teşvik edici bir işleve sahip olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Atasözleri, Geleneksel dünya görüşü, Kazan-Tatar Türkleri, İyi(lik), Kötü(lük).

GOOD AND EVIL IN THE TRADITIONAL WORLD VIEW OF THE KAZAN-TATAR TURKS ACCORDING TO PROVERBS

ABSTRACT

Proverbs play important function alongside traditional narratives (e.g. myths, tales, legends) in that sense. They are symbolic images that reflect the perceptions, way of thinking, and understanding of a particular society, including their cultural and behavioural patterns. In the context of the Kazan Tatars, they give us a glimpse into how they understand good and evil. This study will focus on examining just that – through 145 Kazan Tatar proverbs, sourced from volume three of Tatar Halık Mekalleri (Tatar People's Proverbs) by Nekiy İsenbet. Our findings reveal that proverbs constitute the essence of the Kazan Tatars' traditional world view and folk philosophy. They are clear codes that reflect their socio-cultural values and norms system, in relation their understanding of good and bad. They moreover appear to serve as an instructional function: they carry wisdom meant to be handed down intergenerationally. They teach individuals how they ought to be have, how to recognize good from bad, and encourage them to always seek good, truth and beauty.

Keywords: Proverbs, Traditional world view, Kazan-Tatar Turks, Good, Evil.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 13.11.2021; Yayına Kabul Tarihi: 01.03.2021

* Öğr. Gör. Dr., Ege Üniversitesi, Rektörlük, Türk Dili Bölümü, İZMİR; ORCID: 0000-0002-2427-6711, E-Posta: fatma.tekin@ege.edu.tr

Giriş

İnsanlık tarihinin en çok düşünülen ve tartışılan meselelerinden biri “iyi” ve “kötü”dür. Bu konu üzerine bugüne kadar din, felsefe ve kültür alanlarında pek çok tanımlamalar yapılmış; bu kavramlar çoğunlukla dini anlamda günah-sevap, kültürel ve felsefi anlamda ise ahlaki boyutlarıyla düşünülmüştür. En basit anlamıyla “iyi”; yararlı, hoş giden, beğenilen, uygun olan, “kötü” ise istenilmeyen, hoş gitmeyen, acı ve korku getiren olarak tanımlanmıştır¹.

İyi(lik) ve kötü(lük) insanlığın, var oluşundan bu yana anlamlandırmaya çalıştığı, yaşamın her alanında belirgin iki çatışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çatışma aynı zamanda mitolojinin de temelini oluşturmaktadır. Nitekim Türk kozmogonik düşüncesinde “gökyüzü”, “yeryüzü” ve “yeraltı” olmak üzere üç dünyadan oluşan mitolojik dünya tasavvurunda bu dünyalar, fonksiyonları bakımından farklı ruhlarla dolu olup gökyüzü Tanrı Ülgen ile iyi ruhların, yeryüzü canlılar ile yer ruhlarının, yeraltı ise Erlik ile kötü ruhların bulunduğu mekânlardır (Seyidoğlu, 2015, s. 39-45). Bu tasavvurda bütün gerekli ve iyi şeyleri Ülgen, gereksiz ve kötü şeyleri ise Erlik yaratmıştır. Bu açıdan bakıldığında ikizlerden biri *demiurg*, diğeri *anti-demiurg*dur (Bayat, 2011, s. 93). Türk mitolojisinin yaratılış ve eskatoloji ile ilgili mitlerinde iyiyi temsil eden varlıklarla kötüyü temsil eden varlıkların çatışması ise şu şekildedir: Dünyanın sonu (kalgançı çak) ile ilgili mitlerde “...Karanlık dünya tanrıları Erlik, Karaş ve Kerey insanları karanlık dünyasına; iyi tanrılar Ülgen Mangdı-Şire ve Maydere ise aydınlığa ve iyiliğe çekecekler. Her iki taraftan ölenler olacak. Nihayet tek başına Ülgen kalacaktır. Ülgen, “ölüler kalkınız!” diye bağıracak ve bütün ölümler dirilecektir.” (İnan, 2013, s. 24) Yaratılışla ilgili mitlerde de Erlik’in paramparça olan göğünden yere dökülen parçaların, dağları ve kayaları oluşturması şeklinde anlatılan yeryüzü (İnan, 2013, s. 17), insanların yaşadığı bir mekân olmasının yanında, gök ile yer altı arasında bulunması ve her iki dünyanın etkisi altında kalmasıyla da gökteki iyi ruhların ve yer altındaki kötü ruhların mücadele ederek sahip olmak istediği bir mekân görünümündedir. Bu nedenle de ruhların olduğu kadar insanların mücadelelerine de çokça sahne olur (Bayat, 2011, s. 31-56). Bu mücadele mit, destan, efsane, masal gibi geleneksel halk anlatılarında da sıkça işlenir. Özellikle masalların optimist yapısı gereği olaylar ne kadar karışık, üstesinden gelinmesi zor olursa olsun her zaman iyi şekilde sonuçlanır. Mücadelenin sonunda dev, ejderha, yılan vb. kötü varlıkları yenen kahraman, anlatıdaki iyiliği, adaleti ve doğruluğu işaret eden misyonunu böylece tamamlamış olur. Benzer şekilde “iyi” ile “kötü” arasındaki çatışmanın yoğun bir şekilde görüldüğü sözlü anlatılardan destanlar da insanlarla insan topluluklarının kötülükle ilgili anlayış, tutum ve davranışlarını yansıtır. Anlatılarda “iyi” ile “kötü”nün mücadelesine yer sıkça verilmesi ve bu mücadele üzerinden mesaj ya da ders aktarılması ise sözlü anlatıların tek başına eğlenmek/eğlendirmek için oluşturulmadıklarını göstermektedir (Aça, 2016, s. 2-3).

Toplum hayatının belli bir uyum ve düzen içinde sürdürülebilmesi için bireyin uymak zorunda olduğu birtakım değerler ve kuralları vardır. Etnik, dini, sosyal, ekonomik gibi toplumun geçmişi, ortak düşünceleri ve deneyimlerinden oluşan bu değerler ve kuralları arasında da iyiyi ve kötüyü bilme, iyiliğe yönelme, kötülükten uzak durma yer almaktadır. Bu değerler ve normlar sisteminin bireye öğretilmesi ve zaman zaman da

---

¹ Birçok alanda düşünülse de aslında iyi ve kötü, çoğunlukla felsefenin sorunsal bir konu alanıdır. İyi-kötü sorunsalından kasıt, iyinin ve kötünün ne olduğu/neyi ifade ettiğidir. Bireysel ya da toplumsal olduğu kadar, evrensel boyutta da değerlendirilebilecek olan bu kavramalara felsefecilerin benzer olduğu kadar, birbirinden farklı yaklaşımları benimsediği söylenebilir. Genel temayüle bakıldığında ise kötü, genellikle acı ve mutsuzlukla, iyi de yüksek ahlak ve bilgelikle ilişkilendirilmiştir. Bk. Erich, 1993, s. 29-30; Russell, 1999, s. 11-34; Werner, 2000; İmamoğlu, 2002; Gökalp, 2004; Şahin, 2004; Aktürk, 2014; Messadié, 2016, s. 9-81; Yasa, 2016, s. 9-77; Ovacık, 2018; Öktem, 2018; Arslantürk, 2020.

hatırlatılması gerekmektedir. Bu noktada ise mit, masal, efsane, kıssa gibi geleneksel anlatıların yanında, atasözlerinin de kültürel değerleri ve normlar sistemini yansıtmada belirgin kodlar taşıdığı, bunların bireye aktarılmasında ve ihtiyaca binaen hatırlatılmasında, *öğretici* ve *hatırlatıcı* bir işleve sahip olduğu görülmektedir (Aça, 2013, s. 121, 128). Yüzyıllar içerisinde süzülerek gelen tüm bilgi, gözlem, tecrübe ve edinimlerin toplamı olan atasözleri (Aksan, 2004, s. 33), bir toplumun geleneksel kabulleri, inanışları, değer yargıları, varsayımları, hükümleri ve eylemlerinden oluşan *geleneksel dünya görüşünü* yansıtan kalıplardır (Dundes, 1972; Çobanoğlu, 2000, s. 12; Başgöz, 2006, s. 87-88; Mieder, 2008; Uğuzman, 2014, s. 1-4; Keskin, 2019, s. 45-55). Bu nedenle de toplumun duyuş, düşünüş ve anlayışının birer sembolik görüntüleri niteliğinde olan, kültürel örüntüleri ve davranış kalıplarını yansıtmada referans kabul ettiğimiz atasözleri, Kazan-Tatar Türklerinin geleneksel dünya görüşünde iyi ve kötü anlayışını tespit ederken çıkış noktasını oluşturmuştur.

Bu çalışmanın amacı, Kazan-Tatar Türklerinin geleneksel dünya görüşünde iyi(lik) ve kötü(lük) anlayışını; iyilik ve kötülük algısını, iyiliğin ve kötülüğün kaynağını, benzer ve farklı yanlarını, iyi ve kötü insanın özelliklerini, iyi veya kötü olmanın sonuçlarını atasözlerinden yola çıkarak örnek metinler eşliğinde tespit etmeye çalışmaktır. Türk Dünyası'nda atasözleri konusunda yapılan aktarma ve inceleme çalışmaları da oldukça fazladır². Bu çalışmalarda iyilik ve kötülük algısının belirgin bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Benzer şekilde bu çalışmada da Kazan-Tatar Türklerinin geleneksel dünya görüşü, atasözleri örnekleminde ele alınmış, bu amaç doğrultusunda Nekiy İsenbet'in³ *Tatar Halk Mekalleri* (THM) (Tatar Halkının Atasözleri) adlı üç ciltten oluşan serinin üçüncü cildinde yer alan iyi ve kötü ile ilgili 145 atasözü incelenmiştir.

1. Kazan-Tatar Türklerinin Atasözlerinde “İyi” ve “Kötü” Kavramları

Kazan-Tatar Türklerinin atasözlerinde “iyi” ve “kötü”, insanlık tarihiyle eş değer eskilikte olduğu kadar, insanlığın var olduğu müddetçe var olacak olan sosyokültürel iki kavramdır. Nitekim *İyi olmak bin yıllık (Yaşşı bulmak mèn yıllık)* ve *Dünyadan iyi de geçmiş, kötü de geçmiş (Dönyadan yaşşı da ütken, yaman da ütken)* (THM⁴-III, s. 532, 549) atasözlerine göre, dünya sahnesi geçip giden iyi ve kötü insanlarla doludur ve dünya, iyisiyle ve kötüsüyle bir bütündür. Başka bir ifadeyle, bu bütünün içinde iyinin olduğu kadar, kötünün de bir yeri vardır.

İyi ve kötü, her ne kadar gece-gündüz, siyah-beyaz kadar birbirine karşıt görünse de yaşamın içerisinde ikisi birlikte, aynı anda var olabilmektedir. Çelişki gibi görünen bu durum ister istemez, iyi-kötü karşıtlığının nasıl bir birliktelikte ve aynı andalıkta bulunabildiği sorusunu ortaya çıkarmış; bu konuda felsefecilerin bazıları kötülüğün varlığını inkâr ederken, bazıları evrende esas olanın iyilik olduğunu, kötülüğün sadece tamamlayıcı bir rol üstlendiğini, bazıları da her şeyin zıtlıkla ancak bilinebileceğini ve iyinin var olabilmesi için bir kötünün olması gerektiğini söylemişlerdir (Şahin, 2004, s. 71). Benzer bir anlayışla, Kazan-Tatar Türklerinin atasözlerinde de iyi ve kötünün

² Türk Dünyası'nda atasözleri konusundaki bilgi ve örnekler için bk. Gülensoy, 1975; Çeneli, 1977, 1984a, 1984b, 1985; Ergun, 1987; Gökdağ, 1989; Öztöpcü, 1992; Çağatay, 1994; Gümüş vd. 1995; İsmail vd. 1995; Musaoğlu vd. 1995; Tokathı, 1995; Yoldaşev vd. 1995; Ceylan, 1996; Kılıç, 1996; Başdaş, 1997; Gökçeoğlu, 1997; Hasan, 1997; Kaymaz, 1997; Tavkul, 2001; Hazar, 2002; Şavk, 2002; Çobanoğlu, 2004; Öztürk vd. 2006; Pekacar, 2006; Dilek, 2007; Kirişçioğlu, 2007; Doğan, 2014; Durbilmez, 2019, s. 97-223; Keskin, 2019; Aktaş, 2020.

³ N. İsenbet (1899-1992), Tatar Türklerinin edebiyatının, folklorunun ve ilim dünyasının en önemli araştırmacılarından biridir. Onun özellikle iki ciltten oluşan “*Tatar Télénéñ Frazzeologik Süzlégé (Tatar Dilinin Deyimler Sözlüğü)*” (1989-1990), “*Balalar Folkloru (Çocuk Folkloru)*” (1984) ve üç ciltten oluşan “*Tatar Halk Mekalleré (Tatar Halkının Atasözleri)*” (2010) adlı çalışmaları, Tatar Türklerinin dili ve kültürü açısından oldukça kıymetlidir. İsenbet'in hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Er, 2010.

⁴ THM: Tatar Halk Mekalleri.

yaşamda birlikte ve aynı an'da var olabileceği iletisine rastlanmıştır: *Kötü iyiyi saklar, iyi kötüyü saklar (Yaman yaşıyı saklar, yaşıyı yamanı saklar), Her iyinin bir kötü tarafı olur (Her yaşıyıñ bèr naçar yağı bula) ve Kötüsüz iyi olmaz (Yamansız yaşıyı bulmıy)* (THM-III, s. 545, 549, 551) atasözlerine göre iyi ve kötü, her biri kendiyile birlikte karşıtıını da kapsamakta, *Kötülüğü görmeden iyiliğin kıymetini bilmezsin; İyiliği görmeden kötülüğün fenalığını bilmezsin (Yamanlık kürmıyçe, yaşıyıknıñ kadèrèn bèlmiysèñ; Yaşıyılık kürmıyçe, yamanlıknıñ şomlıgın bèlmiysèñ)* (THM-III, s. 563) atasözüne göre de iyiliğin bilinip takdir edilebilmesi için belli bir miktar kötülüğün olması gerekmektedir.

Kazan-Tatar Türklerinin atasözlerinin büyük bir kısmında iyi ve kötü birlikte yer almaktadır. Atasözlerinde çoğunlukla doğrudan bir anlatımla ifade bulan "iyi(lik)" ve "kötü(lük)" bilgisinin, birçok atasözünde birlikte yer almalarını, Türklerin kadim çağlardan itibaren oluşturdukları duyuş, düşünüş ve anlayış sistemi çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Kötülüğün üzerinden iyiliğin veya -tam tersi- iyiliğin üzerinden kötülüğün anlatılmasıyla iyinin ve kötünün bilgisine ulaşıldığı ve bu kavramların karşılaştırıldıkları atasözlerine geçmeden önce, konunun daha iyi anlaşılması açısından öncelikle iyi ve kötü anlayışını tek tek ele almak yerinde olacaktır.

2. Kazan-Tatar Türklerinin Atasözlerinde İyi(lik) ve İyi İnsan

İyi; *"istenilen, beğenilen, yerinde, yararlı, uygun bir biçimde"* (Türkçe Sözlük I, 1998, s. 1127) şeklindeki tutum ve davranışlar kümesi olarak tanımlanmakta; benzer bir yaklaşım Kazan-Tatar Türklerinin atasözlerinde de görülmektedir. *İyilik zor iş değildir: Aydınlık yüz ile tatlı söz, üçüncüsü iyi iş (İzgèlèk avır eş tügèl: Açık yöz de temlè süz, öçençeli izgè eş)* (THM-III, s. 535) atasözü gereğince iyi; beğenilen, hoşya giden tutum ve davranış şeklidir.

İyi; *"belli bir insan gereksinmesini karşılayan, insan çıkar ve dileklerine uygun düşen, genellikle topluma, bir sınıfa ya da başka bir toplumsal kümeye, bir kişiye yararlar sağlayan"* (Ozankaya, 1975, s. 59) olgusal bir niteliktir. Kazan-Tatar Türklerinin birçok atasözünde de iyinin, faydalı eylem ile bağlantısı kurulmuş; faydanın ise başta insanın kendisine, sonra da çevresine olması gerektiği ifade edilmiştir. Çünkü atasözlerine göre, kendine faydası olmayanın bir başkasına faydası olması mümkün değildir. Dolayısıyla iyilikteki faydanın, yapılan (nesneye) olduğu kadar, yapanın kendisine (özneye) de olduğu; dolayısıyla karşılıklı iki yönlü bir yapı teşkil ettiği atasözlerinde şu şekilde anlatılmıştır:

İyi gelse fayda eder (Yaşıyı kilse, fayda ite) (THM-III, s. 533).

Evvel iyiliği başına et, başından aşarsa dostuna et (Evvel yaşıyıknı başıña it, başıñnan artsa, dustıña it) (THM-III, s. 528).

İnsana iyilik etsen kendine fayda olur (Kèşège yaşıyılık itseñ, üzène fayda bulır) (THM-III, s. 529).

İyiliği başına, başından aşarsa dostuna kıl, dinlemezse kendinde kalır (Yaşıyıknı başıña, başıñnan aşıya, dusıña kıl, tıñlamasa, üzènde kalır) (THM-III, s. 530).

Kendin iyi olursan, tüm işin de tamam olur (Üzèñ yaşıyı bulsañ, bar eşen de tamam bulır) (THM-III, s. 532).

Kendisine iyilik göstermeyen kişiden iyilik bekleme (Üzène igèlèk kürsetmegen kèşèden igèlèk kötme) (THM-III, s. 536).

Kazan-Tatar Türklerinin geleneksel dünya tasavvuru, iyiliği sadece faydalı bir eylemden ibaret görmemektedir. Hatta iyilik, her zaman sergilenen olumlu bir davranış biçimi de değildir. Bazen olumsuz, beğenilmeyen bir eylem veya durum içinde yer almama yahut da yapılan bir kötülüğe karşı aynıyla mukabele etme de iyilik olarak nitelendirilebilmektedir. Nitekim bunu; *İyilik yapamıyorsan, kötülük etme (İzgèlèk ite*

almasañ, yamanlık itme), Sana kurt olan kişiye it ol (Siña bürè bulgan kèşège sin èt bul) (THM-III, s. 536, 537), *Kötüye iyilik yapmaktansa, kötülük yap (Yamanga yaşılık kılğançı, yamanlık kıl), Kötülüğe karşı kötülük özünde iyiliktir (Yamanlıkka karşı yamanlık üzè yaşılık) ve Kötülüğe kötülük iyiliktir, iyiliğe kötülük ayıptır (Yamanlıkka yamanlık yaşılık, Yaşılıkka yamanlık şaksılık)* (THM-III, s. 563, 564, 565) atasözlerinde görmek mümkündür.

Bazı atasözlerinde ise iyiliğin, aynı zamanda niyetle de ilişkili olduğu görülmektedir. Tutum ve davranışa dökülmeyen, sadece niyette kalan iyilik de bir iyilik hâlidir. Bu nedenle de; *Elinden iyi iş gelmese de, gönlünde niyetin iyi olsun (Kulıñnan yaşısı eş kilmese de, küñèlènde niyetèñ yaşısı bulsın), İyilik etmek elinden gelmiyorsa dilinden, dilinden gelmiyorsa gönlünden gelsin (Yaşılık itüv kulıñnan kilmese, tèleñnen, tèleñnen kilmese, küñèlèñnen kilsèn) ve İyilik dileyenin sevabı iyilik işleyen kadar olur (Yaşılık tèleğennèñ savabı yaşılık eşlegen kader bula)* (THM-III, s. 529-530) denilmiştir.

İyilik; İyiliği hayvanlar da bilir (Yaşılıknı hayvan da bèle) (THM-III, s. 530) atasözünde görüldüğü üzere, tüm canlılar için geçerli bir kavramdır. Ama özellikle insanın insan olabilmeye yolculuğunda önemli bir basamaktır. Bu noktadaki felsefi akıl, iyilik yapmayı iyilik görmekten üstün kılmakta; iyiliği yapmak kadar, yapılan iyiliği bilmeyi de kıymetli bulmaktadır. Bu minvaldeki atasözleri ise şu şekildedir:

İnsandan her iyilik beklenir (Ademnen her yaşılık kötèlèr) (THM-III, s. 528).

İyilik bilmeyen insan, insan değil (Yaşılık bèlmeden adam adem tügèl) (THM-III, s. 529).

İyilik eden kişinin kıymetini bil (Yaşılık itken kèşènenèñ kadèren bèl) (THM-III, s. 529).

İyiliği yiğit kişi yapar (Yaşılıknı ir kèşè eşler) (THM-III, s. 530).

İyiliği pis insan bilmez (Yaşılıknı pis kèşè bèlmes) (THM-III, s. 530).

İyilik yapmak, iyilik görmekten daha iyidir (Yaşılık itüv, yaşılık kürüvden yaşırsak) (THM-III, s. 530).

Atasözlerinde iyilik⁵; *İyilik ağaç başında, kötülük ayakaltında (Yaşılık ağaç başında, yamanlık ayak astında) ve Dünyaya gelen iyilik bir kutsala sığar, dünyaya gelen kötülük bir kötüye sığar (Dönyaga kilgen yaşılık bèr izgège sıya, diy; dönyaga kilgen yamanlık bèr yavızga sıya, diy)* (THM-III, s. 562, 563) sözlerinde de görüleceği üzere yüceltilen bir kavramdır. Bu yüceltme, birkaç atasözünde iyiliğin kutsanarak dini-ahlaki boyutuyla yer aldığı örneklemeler de oluşturmuştur. Buna göre; *İyiliği yap da suya sal, üste çıkmak Tanrı'dan (Yaşılık kıl da suga sal, öçke çıkmak Teñrèden), İyi insan, Allah'ın bendesi (İzgè kèşè Hoday bendesè) ve İyilik yap da suya at, Allah sana çölde dahi iyilik verir (İzgèlèk kıl da suga sal, Alla siña tağın çölde izgèlèk birèr)* (THM-III, s. 530, 536) gibi atasözlerinde iyilik, bireyi Allah'a yakınlaştıran bir değer olarak gösterilmiştir.

Atasözlerinden yola çıkarak iyiliğin diğer özellikleri ise şu şekildedir:

İyilik;

İyilik yerde kalmaz (Yaşılık cirde kalmas), İyiliği köpek de unutmaz (Yaşılıknı èt de onıtmıy), İyilik suya batmaz, bir çıkar düz yatmaz (Yaşılık suga batmas, bèr çigar tigèz yatmas) (THM-III, s. 529-530) atasözlerinde "unutulmayan/yok olmayan",

⁵ Atasözlerinde iyilik konusundaki bilgi ve örnekler için bk. Durbilmez, 2017, s.147-165; Keskin, 2019.

İyilik yapmak hiçbir zaman geç değil (Yaşılıknı kıluv bėrvakıtta da soñ tũgėl) ve İyilikli işin akşamı yok (İzgėlėkkė eşnėñ kiçė yuk) (THM-III, s. 530, 535) atasözlerinde “zamana bağlı olmayan”,

İyilik iyiliği doğurur (Yaşılılık yaşılılık tudıra) (THM-III, s. 530) atasözünde “çoğalan”,

İyi yanında iyi olursun (Yaşısı yanında yaşırasın) (THM-III, s. 534) atasözünde “bulaşıcı”,

İyiliğin sınırı yok (Yaşılıknıñ çigė yuk) (THM-III, s. 530) atasözünde “ölçüsüz/sınırsız”,

İyilik ile yenersin, güç ile olmaz (Yaşılılık bėlen ciñersėñ, köç bėlen bulmas), İyilik iki uçtan/baştan dokunur (Yaşılılık ikė baştan tiyėş) ve İyilik taşı da eritir (Yaşılılık taşnı da ėrete) (THM-III: 529-530) atasözlerinde ise “etkili/güçlü” bir kavram olarak nitelenmiştir.

Atasözleri, iyiliğin ne olduğu kadar, nasıl yapılması gerektiğini de ifade etmiş, böylelikle bireye bu yönde rehberlik etmiştir. Buna göre, iyiliğin vaktinde ve tez bir şekilde yapılması gerektiği, *İyilik tezlikle birlikte (İzgėlėk tizlėk bėlen bula) ve İyi işi uzatmamak lazım (İzgėlėk eşėn ozakka suzarga yaramıy) (THM-III, s. 536) atasözlerinde vurgulanmıştır. İyiliğin neden tez yapılması gerektiği ise İyi işi koyarsan, kötüye döner; kötü işi koyarsan, iyiye döner (İzgė eşnė kuysañ, yamanga düner; yaman eşnė kuysañ, izgėge düner) (THM-III, s. 562) atasözünde aşıkârdır. Yapılan iyiliğin karşılığının beklenilmemesi ve gizli kalması gerektiği ise, İyilik yap da denize bırak, balık bilir, balık bilmezse halık bilir (Yaşılılık it te diñgėzge taşla, balık bėler, balık bėlmesə, halık bėler) ve İyiliği et, ettim deme (Yaşılıknı it, ittėm dime) (THM-III, s. 529, 530) atasözlerinde bildirilmiştir.*

Kazan-Tatar Türklerinin iyi temalı atasözlerinin büyük bir bölümü ise iyi insanla alakalıdır⁶. Bu atasözlerinden yola çıkarak toplum düşüncesinde iyi insanın özelliklerine, iyi insanla ilgili toplumsal kabullere ve inanışlara ait iletilere ulaşmak mümkündür. Buna göre, insanı iyi yapan şey, *İyi atın dişine bakma, iyi insanın yaşını sorma (Yaşısı atnıñ tėşėp karama, yaşı kėşėnėñ yeşėn sorama) (THM-III, s. 532) atasözüne göre onun yaşça olgunluğu değil, İnsanın iyisi işte bilinir (Ademnėñ yaşısı eşte bėlėnėr) (THM-III, s. 531) atasözüne göre takındığı tutum ve davranışlarıdır. İnsanın kendini iyi insan olarak tanımlaması ise onu iyi yapmaz. Önemli olan başkalarının onu iyi insan olarak nitelendirmesidir. Bu nedenle de Beş aygırın derisini beş gün toplasa dolmaz, ne kadar söyleyen de iyi insan olmaz (Biş biyenėñ sabasın biş kön savsa tulmıydır, küpmė ğene eytsen de, yaşı kėşėdey bulmıydır) ve İyiyim diyen iyi olmaz, halk söyleyse iyi olur (Yaşımın diğen yaşı bulmas, halık eytken yaşı bulır) (THM-III, s. 531, 533) denilmiştir.*

Atasözlerine bakarak iyi insanın karakteristik özellikleriyle ilgili ise şunlar söylenebilir:

İyi insan;

Altının cismi, iyinin ismi yok olmaz (Altının cismė, yaşınsın isėmė yugalmıy) ve İyinin kendisi ölse de ismi ölmez (İzgėnėñ üzė ülse de, isėmė ülmıy) (THM-III, s. 531, 536) atasözlerine göre unutulmaz, yaptıklarıyla her daim anılır.

İyiden vefa, kötüden cefa (Yaşıdan vafa, yamannan cefa) ve Kötüye iyilik etsen, anlamaz; iyiye iyilik yapsan, unutmaz (Yamanga yaşılılık itseñ, añlamas; yaşıga yaşılılık itseñ, onıtmas) (THM-III, s. 554, 562) atasözlerine göre, vefalıdır.

İyi atın yürüyüşü düz, iyi insanın karakteri düz (Yaşı atnıñ yörėşė tigez, yaşı kėşėnėñ ğolki tigėz) (THM-III, s. 532) atasözüne göre, tutarlıdır.

⁶ Atasözlerinde iyi insanın karakteristik özellikleri konusunda bilgi ve örnekler için bk. Durbilmez, 2021, s. 70-77.

İyi insan kaygılansa, kaygısını millete bildirmez (Yağşı adem kaygırsa, kaygısın ilge beldêrmes) (THM-III, s. 532) atasözüne göre, kimseye yük olmaz.

Öküzün kendi yaşlansa da, burnu yaşlanmaz; iyinin kendi yaşlansa da gönlü yaşlanmaz (Ügèznèñ üzè kartaysa da, borını kartaymas; yağşınıñ üzè kartaysa da, küñèlè kartaymas) (THM-III, s. 532) atasözüne göre, hayat doludur.

İyi insan tavsiye verir, dünya için kaygı taşımaz (Yağşı adem korır kiñeş, dönya oçèn kaygı cimes) (THM-III, s. 532) atasözüne göre, farkındalığı yüksektir.

İyi insanın adını söyleyene kadar kendisi gelip yetişir (Yağşı kèşèñ atın atagançı, üzè kilèp citer) (THM-III, s. 533) atasözüne göre, eli çabuk/hızlıdır.

İyi kişinin içi ile dışı aynı olur (Yağşı kèşèñ èçè bèlen tışı bèrdey bula) (THM-III, s. 533) atasözüne göre samimi ve dürüst; *İyinin kendi küçük, akli büyük (Yağşınıñ üzè kèçèk, uyı böyük)* (THM-III, s. 533) atasözüne göre ise yaşa bağlı olmayan bir olgunluktadır.

İyi insan temalı atasözlerinin birçoğu da toplumun değer yargıları, kabulleri ve inanışlarıyla ilgilidir. *Büyük tepeye binsen, gözün açılır; iyi ile konuşsan gönlün açılır (Biyik tübege mènseñ, küzèñ açılır; yağşı bèlen söyleşseñ, küñèlèñ açılır)* ve *İyi insan canın cenneti (Yağşı kèşè can cennetè)* (THM-III, s. 531, 533) atasözlerinden de anlaşıldığı üzere, iyi insanın toplum üzerindeki etkisi olumludur. Ancak bu durumun kıskançlığa yol açtığı; dolayısıyla iyi insana olan kem nazarı artırdığı ve iyi insanın dedikodusunun sıkça yapıldığı *İyi insanın gıybeti çok olur (Yağşı kèşèñ gıybetè küp bulır)* (THM-III, s. 533) atasözünde ifade edilmiştir.

İyi ölür, yüzü güler (İzgè üler, yözè köler) (THM-III, s. 536) atasözünde bildirildiği üzere, iyi insan cefakârdır, onun yaşarken rahata ermesi pek mümkün değildir. Hatta iyi insanın yaşamı ile ilgili yaygın inanış, *İyi insan uzun yaşamaz, kokulu gül uzağa kokmaz (Yağşı kèşè ozak yeşemiy, islè göl ozak añkımy)* (THM-III, s. 533) atasözü gereğince, uzun ömürlü olamayacağı; *Yorganın kadri serinlikte bilinir, iyinin kadri öldüğünde bilinir (Yurganıñ kadèrè cilgende bèlènèr, yağşınıñ kadèrè ülgende bèlènèr)* ve *Doksan dokuz iyiliğini bilmezler, bir kötülüğünü bilirler (Tuksan tugız yağşılığını bèlmesler, bèr naçarlığını bèlèrler)* (THM-III, s. 532, 562) atasözlerine göre de, ne yaptığı iyiliğin ne de kendisinin kıymetinin bilinemeyeceği yönündedir.

3. Kazan-Tatar Türklerinin Atasözlerinde Kötü(lük) ve Kötü İnsan

“Kötülük”, Toplumbilim Terimleri Sözlüğünde “*insanın gereksinmelerine, çıkar ve dileklerine aykırı olan, bir topluma, bir toplumsal kümeye, bir kişiye zarar verici sayılan, özdeksel ya da tinsel bir nesnenin, bir olayın niteliği*” olarak tanımlanmaktadır (Ozankaya, 1975, s. 66). Bu tanımdan kötülüğün, birtakım olumsuz tutum ve davranışlar bütünü olarak görüldüğü aşıkârdır. Geçmişten bu yana, kötülükle ilgili olarak yapılan ilk araştırmalar ise kötülüğün ontolojik varlığıyla ilgili olmuş; yapılan tartışmaların sonucunda kötülüğün doğuşuyla ilgili olarak genellikle biri insanî, diğeri ilahî olmak üzere iki iradenin etkin olduğu fikri ortaya çıkmıştır (Yasa, 2016, s. 63; Ovacık, 2018, s. 343-361). Kazan-Tatar Türklerinin geleneksel dünya anlayışında ise kötülüğün, *Kötünün akli kötü (Yamanıñ uyu yaman)* (THM-III, s. 544) atasözünden de anlaşıldığı üzere, bir düşünce şekli olduğu, dolayısıyla kötülüğün kaynağında aklın referans sayılarak, insan iradesine dayandığı söylenilebilir.

Atasözlerinden yola çıkarak, kötülüğün nasıl algılandığı ile ilgili iletilere de ulaşmak mümkündür. *Kötü kişiyle kaynaşırsan kötü olursun (Yaman kèşè belen katnaşsañ, yaman bulırsın)* (THM-III, s. 542) atasözünde bulaşıcı olduğu görülen kötülüğün; *Kötünün kötülüğü yedi, birisi dokunmazsa başkası dokunur (Yamanıñ yamanlığı cidè, bèrsè timese, bèrsè tiyer)* (THM-III, s. 544) atasözünde kötüyle muhatap olduğunda bir şekilde

kötülüğünün dokunacağı; *Kötü kişinin zararı yedi memlekete gider (Yaman kèşènéñ zararı cidè yortka barır)* ve *Kötünün belası, bir çakrım önceden gider (Yamannıñ kesafetè bèr çakrım aldan yöriy)* (THM-III, s. 542, 544) atasözlerinde ise yıkıcı etkisinin sanıldığından daha şiddetli ve kapsamlı olduğu vurgulanmıştır.

Atasözleri arasında, “Kötü insan, nasıl bir insandır?” sorusuna verilecek en çarpıcı ve keskin cevabı ise *Sadece kendisine iyi kişiye kötü deyin! (Üzène gène yahşı kèşèné yaman digèn!)* (THM-III, s. 532) atasözünde bulmak mümkündür. Bu sözde şüphe götürmeyen netlikteki bilgi; kötü insanın kendisinin dışında kimseyi düşünmeyen ve kimseye bir faydası olmayan bencil insan olmasıdır. Aslında, *Ben kötüyüm diyeni hiç kimseden duymazsın (“Min yaman” digennè hiçbèrevden işètmessèñ)* (THM-III, s. 540) atasözü gereğince kötülük, kimsenin kendine yakıştırdığı bir nitelik de değildir. Ancak, *Kötü olmak bir nefeste (Yaman buluv bèr tında)* (THM-III, s. 541) sözünce kötü insan olmak, çok da zor değildir. Özellikle kötü, bir insanda sıfat hâline geldiğinde ya da başka bir ifadeyle, kötülük bir insanın davranışlarında belirginleştiğinde, bu durumun düzeltilmesi çok kolay değildir; hatta neredeyse imkânsızdır. Nitekim bunu;

Kötü öldü deseler inan, kötülükten vazgeçti deseler inanma (“Yaman üldè” diseler ışan, “yamanlığın kuydi” diseler ışanma) (THM-III, s. 545),

Kötüye söylenen söz, faydasız (Yamanga eytken süz erem) (THM-III, s. 541),

Kötüye anneni versen de işe yaramaz (Yamanga anañnı birseñ de yaramassıñ) (THM-III, s. 541),

Günün kötülüğü gider, insanın kötülüğü gitmez (Kön yamanı kiter, âdem yamanı kitmes) (THM-III, s. 539),

Kötü kişi gündüz de kötü (Yaman kèşè gayit könnè de yaman) (THM-III, s. 542) gibi sözlerde görmek mümkündür.

Atasözlerinde kötü insanın diğer karakteristik özelliklerine bakıldığında ise genel anlamda ahlaki değer yargılarından uzak olduğu görülmektedir. Kötü olmak, bir ahlak sorunudur ve kötü insanın en belirgin özelliği yalancı, kindar, dedikoducu, ikiyüzlü, hilekâr ve zalim olması, çevresindekilere türlü şekillerde zarar vermesidir. Bu minvaldeki atasözleri ise şu şekildedir:

Kurbağa vaklamaktan vazgeçmez, kötü gevezelikten (Baka bakıldavın kuymas, yaman takıldavın) (THM-III, s. 538).

Çölün kamışı olmaz, kötünün namusu olmaz (Çülnèñ kamışı bulmas, yamannıñ hamısı bulmas) (THM-III, s. 540).

Kötü insana mal düşse yakınına tanımaz (Yaman ademge mal töşse, yakının tanımaz) (THM-III, s. 541).

Kötüye yolun düşse iftira atar (Yamanga yolıksañ, yalası yogar) (THM-III, s. 541).

Kötü kişi yara getirip bırakır (Yaman kèşè yarga kitèrèp yıga) (THM-III, s. 542).

Kötü yaşa doymaz (Yaman yeşke tuymas) (THM-III, s. 542).

Kötünün ağızından yalan çıkar, istediğini almazsa canı çıkar (Yamannıñ avızınnan yılan çigar, arbiy almıy canı çigar) (THM-III, s. 543).

Kötüye yoldaş olsan bela takar; Yılana yardım etsen, elini sokar (Yamanga yoldaş bulsañ, bela tagar; Yılanga yardım itseñ, kulnı çagar) (THM-III, s. 541).

İnek tekmece olur, kötü aldatıcı olur (Sıyır sukmakçıl bulır, yaman takmakçıl bulır) (THM-III, s. 540).

Kendisi güngörmez, başkasına da gün göstermez (Üzè kön kürmes, kèşège de kön kürsetmes) (THM-III, s. 540).

Kötü yaşlının ağızında dişi yok, yanında kişi yok, edep ile işi yok (Yaman kartnıñ avızında tèsè yuk, yanında kèsè yuk, tevfiyk bèlen èşè yuk) (THM-III, s. 543).

Kötünün işidir kin tutmak, Müslümanlık kötülüğü unutmak (Yamannarıñ èşèdèr kine totmak, Mösèlmanlık yamanlıknu onitmak) (THM-III, s. 543).

Kötü köpek eteğe yapışır, kötü kişi yakaya yapışır (Yaman èt itekke yabışa, yaman kèsè yakaga yabışa) (THM-III, s. 545).

Kötü iyiyi satar, iyi kötüyü saklar (Yaman yahşını satar, yahşı yamanı saklar) (THM-III, s. 551).

Anonim dünya görüşünün aynası niteliğinde olan atasözlerinin bir kısmında da kötü insanın temsili anlatımı hemen dikkati çekmektedir. Söz gelimi; *Kötü kişinin ayağı sekiz, başı dokuz (Yaman kèsèneñ ayağı sigèz, başı tugız)* ve *Kötünün bir kulağı fazla (Yamannıñ bèr kolagı artık)* (THM-III, s. 542, 544) atasözlerinde kötü insanın fiziksel özellikleri mübalağalı bir şekilde anlatılmakta; *Kurt kana doymaz (Bürè kanga tuymas), Kurt gücü yeten her hayvanı yer (Bürè köçè citken her hayvanı aşar), Yılan, insanın kan düşmanı (Yılan, ademneñ kan doşmanı), Yılanın zehri dilinde, kötünün zehri gönlünde (Yılannıñ aguıvı tèlènde, yamannıñ aguıvı küñèlende), Ey domuz! diye sadece domuz demiyorlar ("Ay duñguz!" dip, duñgızga gına eytmiyler)* (THM-III, s. 538-539) atasözlerinde ise kötü insanın domuz, yılan, kurt gibi hayvanlarla sembollenerek anlatımın etkili ve çarpıcı hâle getirildiği görülmektedir.

Atasözlerinin birçoğu ise kötü insanla ilgili olarak toplum felsefesinin değer yargıları, kabulleri ve inanışlarıyla ilgilidir. Bu atasözleri içerisinde; *Zalim kişi rahat görmez (Zalim kèsè rehet kürmiy), Elbisesi kötüyü it kapar, gönlü kötüyü Hüda kapar (Tunı yamanı èt kaba, küñèlè yamanı Hoday taba), Kötüye haram yakışmış (Yamanga herem kilèşken), Kötü kişi günah işlemez, günah işlese de tövbe etmez (Yaman kèsè günah kılmas, gönah kılsa, tevbe kılmas)* ve *Kötünün mezarında ateş yanar (Yamannıñ gürènde ut yanar)* (THM-III, s. 537, 540, 541, 542, 544) gibi atasözleri kötü insanla ilgili inanışları ifade ederken;

Kötünün yoldaşı çok, iyinin gündeşi çok (Yavıznıñ yoldaşı küp, yahşınıñ köndeşè küp), Kötüler hızlı yaşlanır (Yavızlar tiz kartaya), Kötüye ölüm de değmez (Yamanga ülèm de tiymiy), Kötü kişi yalnız ölür (Yaman kèsè yavız üler), Kötü kişi kötülerden bela görür (Yaman kèsè yamannardan bela küre), Kötünün namaz kılmasından iyinin uyuması iyidir (Yamannıñ namaz ukıganınnan yahşınıñ yoklaganı artık) ve *Kötü kendi başına kalır (Yaman üz başına kılır)* (THM-III, s. 538, 538, 541, 542, 542, 544, 545) atasözleri ise kötü insanla ilgili toplumsal gözlemleri, değer yargıları ve kabulleri ifade etmektedir.

4. Kazan-Tatar Türklerinin Atasözlerinde İyilik ve Kötülük Kavramlarının Karşılaştırılması

Kazan-Tatar Türklerinin atasözlerinin büyük bir çoğunluğunun iyi ve kötüyü ayırt etme üzerine şekillendiği görülmektedir. Bu atasözlerinde, iyi ve kötünün birbirine benzer olduğu kadar, birçok yönden de birbirinden farklı olduğu bildirilmektedir. Buna göre, iyilik ve kötülük; *Kötüyü de, iyiyi de bir güneş aydınlatır (Yamanı da, yahşını da bèr koyaş yaktırta)* (THM-III, s. 541) atasözüne göre, yaşamın içerisinde birlikte var olmaları; *Evin sıcakını-soğuşunu kış geldiğinde bilirsin, insanın iyisini-kötüsünü iş düştüğünde bilirsin (Öynèñ cılı-suvıgın kış citkende bèlèrsèñ, kèsèneñ yahşı-yamanın èş tòşkènde bèlèrsèñ)* (THM-III, s. 549) atasözüne göre, tutum ve davranışlarda görülebilir olmaları; *Kötülüğe gücü yetenin, iyiliğe de gücü yeter (Yamanlıkka kuvetlè kèsèneñ yahşılıkka da kuvetè cite)*

(THM-III, s. 563) atasözüne göre kolaylıkla yapabilir olması ve *İyilik ile kötülüğün çoğu azı yok (Yaşlılık bələn yamanlıknıñ azı-kübə yuk)* (THM-III, s. 563) atasözüne göre de miktarının önemli olmaması gibi yönlerle benzerlik göstermektedir.

İyi ve kötü, daha önce de belirtildiği gibi gece-gündüz, siyah-beyaz gibi birbirine karşıt iki kavramdır. Dünya, bu hâliyle bir karşıtlıklar bütünüdür ve bu karşıtlıklar içerisinde yaşam-ölüm, yaz-kış, yaşlılık-gençlik de bir aradadır. İyinin ve kötünün bilgisine ulaşmada, bu kavramlar arasındaki farklılıklar büyük bir önem arz eder. Çünkü felsefi bir anlayışa göre, kâinatta her şey zıddıyla kaimdir. Bu zıtlığın nasıl bir birliktelikte bulunabildiğine ise felsefeciler kafa yormuş ve Hegel, iyiye kötünün bilgisi olmaksızın ulaşamayacağını (Şahin, 2004, s. 73), Eflatun da daima iyiliğe karşılık bir şey bulunması gerektiği için kötülüğün, bu dünyada ayrı bir yere sahip olduğunu ve hiçbir zaman ortadan kalkmayacağını ifade etmiştir (Yasa, 2016, s. 57, 85).

Kazan-Tatar Türklerinin atasözlerinde ise iyi ve kötü; kapsam, etki, netice ve yapılabilirlik gibi yönlerden farklılık göstermektedir. Söz gelimi; *Kötülüğünün sınırı var, iyiliğinin sınırı yok (Yamanlıknıñ çigè bar, yaşlılıknıñ çigè yuk)* (THM-III, s. 563) atasözüne göre, kötülüğe kıyasla iyilik yapmada herhangi bir sınır yoktur. Ancak toplumsal temayül, yapılan iyiliği azımsama ve unutmaya üzerinedir. Bu nedenle de *Bin iyiliği bir kötülük kaplar (Mèñ yaşlılıknı bər yamanlık kaplıy)* (THM-III, s. 562) denilmiştir.

Kötülük ile bir iş olsa, iyilikle bin iş olur (Yamanlık bəlen bər eş bulsa, yaşlılık bəlen mèñ eş bulır) ve *İyilik kalır, kötülük kaybolur (Yaşlılık tora, yamanlık yugala)* (THM-III, s. 563) atasözlerine göre ise, iyiliğin bir kişi ya da durum üzerindeki etkisi ve kalıcılığı kötülüğe göre fazladır.

İyilik devleti artırır, kötülük mihneti artırır (Yaşlılık devlet arttırır, yamanlık miñnet arttırır), İyi olursan adın çıkar, kötü olursan canın çıkar (Yaşlı balsa, atıñ çıgar; yaman balsañ canıñ çıgar), İyilik eden ekmeğini yer, kötülük eden başını yer (Yaşlılık itken aşın aşar, yamanlık itken başın aşar) ve *Kötülükten göze yaş gelir, iyilikten ağza aş gelir (Yamanlıktan küzge yeş kilèr, Yaşlılıktan avızga aş kilèr)* (THM-III, s. 552, 563) atasözlerinde, iyi ve kötü insan olmanın neticeleri çok net bir şekilde ifade edilmiştir. Buna göre iyiliğin ve kötülüğün sonuçları bellidir. İyilik; huzur, mutluluk ve güzel nam getirirken, kötülükse sadece sıkıntı getirir.

Atasözlerinde kötülük yapmanın kolaylığı, iyilik yapmanın zorluğu ise; *Kötülük yapmak için bir el de yeter, iyilik yapmak için iki el de az (Yamanlık iterge bər kul da küp, yaşlılık iterge ikè kul da az), Kötülüğü her kişi yapar, iyiliği er kişi yapar (Yamanlıknı her kèşè buldıra, yaşlılıknı ir kèşè buldıra)* ve *İyiliği öğrenmek için üç yıl gerek, kötülüğe üç saat yeter (Yaşlılıkka öyrenèrge öç yıl kirek, yamanlıkka öç segat te cite)* (THM-III, s. 563) atasözlerinde dile getirilmiştir.

İncelenen atasözlerinde iyilik, olumlanarak yüceltilmekte; kötülük ise yerilmektedir. Bundan dolayıdır ki, birçok atasözü bireyi; kötülükten ve kötü insandan uzak durmayı, iyilik yapmayı ve iyi insanlara yakın durmayı tavsiye etmektedir. Bu doğrultudaki atasözlerinin bazılarını ise şu şekilde aktarmak mümkündür:

Kötülükten uzak durmak, iyilik yapmak gerek (Yavızlıkka yırak tormak, izgèlèk kılmak kirek) (THM-III, s. 562).

Güçlü ile güreşme, kötüye yanaşma (Göçlè bəlen köreşme, yamanga yanaşma) (THM-III, s. 539).

Kargaya ok atma, kötüye söz katma (Kargaga uk atma, yamanga süz katma) (THM-III, s. 540).

Kötü kişiye dayanmaktansa suya dayan (Naçar kèşège tayangançı, suga tayan) (THM-III, s. 540).

Kötü ile yoldaş olma (Yaman bèlen yoldaş bulma) (THM-III, s. 541).

Güzelliği arama, iyiliği ara (Èzleme maturlıkını, èzle yaşsılıkını) (THM-III, s. 529).

İyilik etsen, iyilik bulursun; kötülük etsen, kötülük bulursun (Yaşsılık itseñ, yaşsılık tabarsıñ; yamanlık itseñ yamanlık tabarsıñ) (THM-III, s. 563).

İyilikten öğren, kötülükten öğren (Yaşsılıkka öyren, yamanlıktan ciren) (THM-III, s. 563).

İyiliği unutma, kötülüğü gönlünde tutma (Yaşsılıkını onıtma, yamanlıkını küñèlèñde totma) (THM-III, s. 564).

“İyilik eken sağlık bulur (Yaşsılık ikken savlık urır)” (THM-III, s. 529).

Değerlendirme ve Sonuç

Kazan-Tatar Türklerinin geleneksel dünya görüşünde iyi(lik) ve kötü(lük) anlayışı; iyilik ve kötülük algısı, iyiliğin ve kötülüğün kaynağı, benzer ve farklı yanları, iyi ve kötü insanın özellikleri, iyi veya kötü olmanın getirileri ve götürüleri atasözlerinden yola çıkılarak tespit edilmiştir. Türk kültürünün birer sembolik kalıpları niteliğinde olan atasözlerinin genelde, iyiyi ve kötüyü ayırt etme üzerine temellendiği görülmüştür. İyi ve kötü kavramlarının felsefi, toplumsal ve dini-ahlaki boyutlarıyla yer aldığı belirlenen atasözlerinin önemli bir kısmında ise iyi ve kötü ile ilgili düşünceler, iyi ve kötü insanla ilgili tespitler, iyi veya kötü olay, olgu ya da durumlar ve bunların sonuçları, iyi ve kötü arasındaki farklılıklar, iyi veya kötü insan olmayla ilgili yaşama dönük çıkarımlar ve tavsiyeler aktarılmıştır. Bunların sonucunda ise sosyokültürel değerler içerisinde iyi; *dürüstlük, yardımseverlik, sevgi, dostluk, güzel ahlak, farkındalık, olgunluk, iyimserlik, yaşama bağlılık, vefa* gibi kavramlar üzerinden olumlanarak yüceltilmiş; kötü ise *bencilik, gevezelik, vicdansızlık, kibirlilik, yalancılık, kindarlık, cahillik, kurnazlık, iftira, düzenbazlık, kalleşlik, ikiyüzlülük* gibi kavram ve durumlar üzerinden olumsuzlanarak yerilmiştir.

Atasözlerinden yola çıkarak Türk halk felsefesinde iyinin ve kötünün, bir bütün olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bunlar birbirinden ayrı olmadığı gibi birbirini de kapsayandır. İyi, kötü ile; kötü de iyi ile bilindiğinden bunlar, karşılıklı olarak birbirlerini gerektirmekte, dahası biri diğerini zorunlu kılmaktadır. İyinin ve kötünün epistemolojisinde ise iyi, *varlıkla*; kötü, *yoklukla* özdeşleştirilmiştir. En yalın hâliyle iyi, ahlaki değer yargıların varlığı iken, kötü ise yokluğudur.

Atasözlerinde iyi(liğin) biri niyet, diğeri de tutum ve davranış olmak üzere iki türlü olduğu görülmüştür. İyi olan tutum ve davranışların kapsamı ve sınırı çizilmemiş; ancak bunların genelde faydalı, beğenilen nitelikte olduğu vurgulanarak *araçsal, katkı sağlayan iyilik* anlayışından söz edilmiştir. Ayrıca sergilenmeyen nahoş bir tavır ve davranışta aynalık (kötü bir davranışa karşı gösterilen kötü davranış) da “iyi” olarak nitelendirilmiş; ancak kötülüğe karşı gösterilen iyi bir yaklaşım, er kişiye has kılınarak iyiye ve güzele yönlendirilmiştir. Çünkü asıl erdem, iyiliğe iyilikle karşılık vermek değil, kötülüğe iyilikle karşılık verebilmektir. Bu noktada atasözleri, bir yandan iyiliğe teşvik etmiş, bir yandan da iyiliğin nasıl yapılması gerektiği ile ilgili olarak bireye ve topluma bir yol haritası sunmuştur; burada ise *hızlılık* ve *gizlilik* en belirgin özellik olarak öne çıkmıştır.

Çalışmadaki tespit ve yorumlardan da anlaşılacağı üzere atasözlerinde üzerinde sıkça durulan kötülük, bireyin bizzat kendi eylemlerine dayanan *ahlaki kötülük*tür. İyinin ve kötünün ortaya çıkmasında ise insanî irade etkindir. Çünkü kötülüğü akılda, iyiliği de niyette de görebilen anonim dünya görüşüne göre iyinin de kötünün de kaynağı tutum ve

davranışların dayandığı insan aklıdır. Daha önceden de belirtildiği üzere, iyi ve kötü her durumda bir arada bulunmaktadır. Dolayısıyla birey, hayrı veya şerri tercih etmesine göre “iyi” veya “kötü” diye tanımlanmaktadır. Bu noktada atasözleri, iyi veya kötü olmanın, içerden değil de dışardan bir bakışla kazanıldığını göstermektedir. Yani, iyi veya kötü insan olmak, bireyin kendine olan bakışı (kendini iyi insan olarak nitelenmesi veya kendindeki kötülüğü görmemesi) ile alakalı değildir. Bu durum ancak toplumun, bireyin tutum ve davranışlarını gözlemlemesi sonucunda oluşmaktadır. Bu nedenle de atasözlerinin ekseriyeti, bireye kötünden ve kötülükten uzak durmasını, iyilik yapmasını ve iyi insanlara yakın olmasını telkin etmektedir.

Atasözleri içerisinde iyi ve kötünün, dini bir bakış açısıyla yer aldığı atasözlerinin sayısı çok fazla değildir. Bu atasözlerinde özellikle iyiliğin, bireyi Tanrı'ya yaklaştıran ve yaratıcının katında mükâfatı bulunan bir değer olduğu ifade edilirken kötülük; haram, günah, ceza ve ateş gibi dini terminolojilerle birlikte anılmaktadır. Her ne kadar birçok atasözünde iyi insanların yaşamlarında rahat edemeyecekleri, kıymetlerinin bilinmeyeceği ve uzun ömürlü olamayacakları toplumsal bir kabul olarak görülse de -asıl olanın öteki dünya (ahiret) olduğuna işaret eden İslami geleneğe istinaden- atasözleri bireye iyilik yapmak noktasındaki beklentinin dünya hayatı için değil, ahiret yaşantısı için olması gerektiğini bildirmektedir. Nitekim iyiliğin, gizli ve karşılık beklemeden yapılmasını tavsiye eden atasözleri de bu durumu desteklemektedir.

Çalışmada incelenen atasözlerinde aktarılmak istenen belli başlı iletiler ise şu şekilde sıralanabilir:

- Kötü veya iyi insan olmak, bir seçimdir.
- Dünyada iyiler az, kötüler çoktur.
- İyilerin kıymeti öldükten sonra bilinir.
- Kötü insanlar zamanla iyi olmazlar.
- İnsan, kendine yapılan iyilikleri unuttur, kötülükleri unutmaz.
- Herkes kendine “iyiyim” der, ancak kimse kendine “kötüyüm” demez.
- İyiliği öğrenmek çok zaman alır, ama kötülük çok kısa bir zamanda öğrenilir.
- Kötüden her zaman kötülük beklenir.
- Kötülükleri bulaşmasın diye kötülerden uzak durmak gerekir.
- İyilik yaparken iyiliğin zaman ve miktarı önemli değildir.
- Kötülüğe gücü yetenin, iyiliğe de gücü yeter.
- İyilik yapmak, iyilik görmekten üstündür.
- İyilik yapmak kadar, yapılan iyiliği bilmek de önemlidir.
- İyiliğin gizli ve hızlı olanı makbuldür.
- İyilik kalıcıdır, kötülük geçicidir.
- İyilik de kötülük de unutulmaz.
- İyiliği her insan yapamaz ama kötülüğü herkes çok kolay yapar.
- İyilik yaparken karşılık beklememek gerekir.
- İyilik yapamıyorsan, en azından kötülük yapma.

- İyilik, kötülüğü kapsar.
- İyilik mutluluk, huzur; kötülük bela, mihnet getirir.
- İyiliğin de kötülüğün de azı çoğu yoktur.
- Yapılan iyiliği unutma, kötülüğü unut.
- Kötü insanın akıbeti yalnızlıktır.
- Kötülük yapana iyilik yapmak zor olsa da doğru olanı budur.
- İyilikle birçok işin üstesinden gelinir, ancak kötülükle ancak bir iş yapılır.
- İyi ol, kötülükten ve kötülerden uzak dur.
- İyilik yapan iyilik bulur, kötülük yapan kötülük bulur.

Tespitlerden de anlaşıldığı üzere, Kazan-Tatar Türklerinin geleneksel dünya görüşünün ve halk felsefesinin özünü oluşturduğu görülen atasözleri, halk düşüncesindeki iyi ve kötü algısı ile ilgili olarak sosyokültürel değerleri ve normlar sistemini yansıtmaktadır. Ayrıca atasözlerinin, bu bilgileri kuşaktan kuşağa aktarmada *öğretici*, iyi ve kötüyü ayırt ederek bireyin ve toplumun tutum ve davranışına yön vermesi noktasında *yönlendirici*, işaret ettiği yaşam felsefesi ile de iyiye, doğruya ve güzele *teşvik edici* bir işleve sahip olduğu görülmektedir. Atasözlerinde iyilik ve kötülük kavramlarının belirgin bir şekilde yer alması, Türklerin kadim çağlardan bu yana düşünce sistemlerinde insan, doğa ve varlık döngüsünde bu kavramlara verdikleri önemin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle gelecekte yapılacak çalışmalarda, Türklerin geleneksel dünya görüşünün daha iyi anlaşılması için, Türk kültürünün kolektif bilinç ve düşünce dünyasının sembolü niteliğinde olan atasözlerinin felsefi açıdan incelenmeleri ve değerlendirilmeleri bu alanda yapılacak çalışmalara zenginlik katacaktır.

KAYNAKÇA

- AÇA, M. (2013). "Kırım Tatar Atasözlerinin Toplum Hayatının İşleyiş Kurallarını Öğretme ve Hatırlatma İşlevi". *Milli Folklor*. 100: 120-133.
- AÇA, M. (2016). "Tıva Kahramanlık Destanı "Kaŋıvaymergen"de Kötülük Sorunu". *Türkiyat Mecmuası*. XXVI/2: 1-9.
- AKSAN, D. (2004). *Türkçenin Söz Varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- AKTAŞ, E. (2020). *Hakas Atasözleri*. Konya: Kömen Yayınları.
- AKTÜRK, E. (2014). "Metafiziksel Bir Sorun Olarak Kötülük". *Felsefe Dünyası*. 1/59: 150-164.
- ARSLANTÜRK, G. (2020). *İyiliğin ve Kötülüğün Psikolojisi*. İstanbul: Nobel Yayınları.
- BAŞDAŞ, C. (1997). "Türkmenistan Nakılları (Atasözleri)". *Türklük Araştırmaları Dergisi*. 1: 107-117.
- BAŞGÖZ, İ. (2006). "Atasözleri Hakkında Atasözleri ya da Atasözlerinin Toplumsal Anlamı". (çev. N. Tuhfe Toçoğlu). *Milli Folklor*. 70: 85-91.
- BAYAT, F. (2011). *Türk Mitolojik Sistemi 1 (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*. I. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- CEYLAN, E. (1996). "Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri". *Çuvaşça-Türkçe/Türkçe-Çuvaşça Sözlük*. İstanbul: Simurg Yayınları.

- ÇAĞATAY, S. (1994). "Nogay Atasözlerinden Birkaç Örnek". *TDAY-Belleten*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1991: 47-51.
- ÇENELİ, İ. (1977). "Türkmen Atasözlerinden Örnekler". *Türk Folklor Araştırmaları*. 338: 80-89.
- ÇENELİ, İ. (1984a). "Kumuk Atasözlerinden Örnekler". *Türk Kültürü*. 252: 263-267.
- ÇENELİ, İ. (1984b). "Yeni Uygur Atasözlerinden Örnekler". *Türk Kültürü*. 259: 726-730.
- ÇENELİ, İ. (1985). "Nogay Atasözleri". *Türklük Araştırmaları Dergisi*. 1: 11-54.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2000). "Geleneksel Dünya Görüşü veya Halk Felsefesinin Halkbilimi Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi Üzerine Tespitler". *Milli Folklor*. 45: 12-14.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: AKM Yayınları.
- DESCARTES, R. (2007). *Felsefenin İlkeleri*. (çev. Mesut Akın). İstanbul: Say Yayınları.
- DİLEK, İ. (2007). "Altay Türklerinin Atasözleri". *Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi*. Ankara: AKMB Yayınları. 8: 248-256.
- DOĞAN, L. (2014). *Türkmen Atasözleri (Türkmen Nakılları)*. Edirne: Parafiks Yayınları.
- DUNDES, A. (1972). "Folk Ideas as Units of Worldview." *Toward New Perspectives in Folklore*. Austin: University of Texas Press: 93-103.
- DURBİLMEZ, B. (2017). *Türk Dünyası Kültürü-1*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- DURBİLMEZ, B. (2019). *Türk Dünyası Kültürü-2*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- DURBİLMEZ, B. (2021). "Atasözleri ve Deyimlerde İnsan: Gagavuz Söyleyişleri ve Demeklerinden Örneklerle". *Doğumunun 60. Yılında Nevzat Özkan Armağanı Ediyä Yazıka*. Ankara: Nobel Akademi Yayınları.
- ER, M. (2010). *Tataristanlı Yazar ve Şair Neki İsenbet*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ERGUN, M. (1987). "Özbek Türklerinin Atasözlerine Dair Bir Eser". *Türk Kültürü*. 295: 697-706.
- FROMM, E. (1993). *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri I*. (çev. Şükrü Alpagut). İstanbul: Payel Yayınları.
- GÖKALP, N. (2004). "Descartes ve Spinoza Düşüncesinde Gerçek İyi Kavramı". *Felsefe Dünyası*. II/40: 18-40.
- GÖKÇEOĞLU, M. (1997). *Kıbrıs Türk Atasözleri ve Deyimler*. Kıbrıs: Galeri Kültür Yayınları.
- GÖKDAĞ, B. (1989). "Kırgız Atasözleri". *Türk Dünyası Araştırmaları*. 61: 129-167.
- GÜLENSOY, T. (1975). "Türk Dünyası Atasözlerinin Anlam Yönünden Benzerlikleri Üzerine Notlar". *TDAY Belleten*. 1974: 93-102.
- GÜMÜŞ, M. - S. KÜRENOV (1995). *Türkçe Açıklamalı Türkmen Atasözleri ve Bilmeceleri*. Ankara: Engin Yayınları.
- HASAN, H. (1997). *Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HAZAR, M. (2002). "Özbek Halk Makal-Matalları (Atasözleri)". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 14: 311-318.

- İMAMOĞLU, T. (2002). "Seneca Felsefesinde Kötülük Problemi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. II/1: 51-57.
- İNAN, A. (2013). *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İSENBET, N. (1984). *Balalar Folklorı hem Cırlı-Süzlé Yöz Törlé Oyun*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- İSENBET, N. (1989-1990). *Tatar Tëlnëñ Frazeologik Süzlëğë*. I-II. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- İSENBET, N. (2010). *Tatar Halık Mekalleré*. I-II-III. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- İSMAİL, Z. - M. GÜMÜŞ (1995). *Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri*. Ankara: Engin Yayınevi.
- KAYMAZ, Z. (1997). "Kumuk Atasözleri". *Kardeş Ağızlar Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi*. 1: 5-11.
- KESKİN, A. (2019). "İyiden Ad Kalır Kötüden Pas: Türk Halk Felsefesinde İyi(lik) ve Kötü(lük) Algısının Atasözleri Örnekleminde Çözümlemesi". *Motif Uluslararası Genç Halkbilimciler ve Türk Dünyası Kongresi Bildiri Tam Metinleri Kitabı* (15-16 Mayıs 2019). (ed. Sezen Güngör). Eskişehir: Motif Vakfı Yayınları.
- KILIÇ, M. (1996). *Türkçe Açıklamalı Türkmen Atasözleri Türkmen Folklorı*. Bursa: Özsan Matbaacılık.
- KİRİŞÇİOĞLU, F. (2007). *Saha Türklerinin Atasözleri İnceleme-Metin*. Ankara: Nobel Yayınları.
- MIEDER, W. (2008). "Proverbs Speak Louder Than Words". *Folk Wisdom in Art, Culture, Folklore, History, Literature, and Mass Media*. New York: Peter Lang.
- MUSAOĞLU, M. - M. GÜMÜŞ (1995). *Türkçe Açıklamalı Azerbaycan Atasözleri*. Ankara: Engin Yayınevi.
- MESSADIÉ, G. (2016). *Şeytanın Genel Tarihi*. (çev. Işık Ergüden). İstanbul: Pegasus Yayınları.
- OVACIK, Z. (2018). "İbn Sînâ'da 'İyi'liğin ve Kötülüğün Ontolojisi". *Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*. V/10: 343-346.
- OZANKAYA, Ö. (1975). *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖKTEM, Ü. (2018). "Platon Felsefesinde Kötülük Problemi". *DTCF Dergisi*. 58.1 (2018): 641-661.
- ÖZTOPÇU, K. (1992). *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*. İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.
- ÖZTÜRK, R. V. - O. UYANIK (2006). *Kumuk Atasözleri ve Deyimleri*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- PEKACAR, Ç. (2006). *Kumuk Türklerinin Atasözleri İnceleme-Metin-Dizinler*. Ankara: Meyil Matbaacılık.
- RUSSELL, J. B. (1999). *Şeytan Antikiteden İlkel Hıristiyanlığa Kötülük*. (çev. Nuri Plümer). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- SEYİDOĞLU, B. (2015). *Mitoloji Üzerine Araştırmalar, Metinler ve Tahliller*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ŞAHİN, N. (2004). "Hegel Felsefesinde Kötülük Problemi". *AÜİFD*. XLV/1: 71-83.

- ŞAVK, Ü. Ç. (2002). *Kırgız Atasözleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TAVKUL, U. (2001). *Karaçay-Malkar Atasözleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TOKATLI, S. (1995). "Başkurt Atasözleri". *Milli Folklor*. 28: 43-45.
- Türkçe Sözlük I-II* (1998). (hızl. İsmail Parlatır, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar vd.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UĞUZMAN, T. (2014). *Atasözlerine ve Deyimlere Yansıyan Türk Halk Düşüncesi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- WERNER, C. (2000). *Kötülük Problemi*. (çev. Sedat Umran). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- YASA, M. (2016). *Tanrı ve Kötülük*. Ankara: Elis Yayınları.
- YOLDAŞEV, İ. - M. GÜMÜŞ (1995). *Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri*. Ankara: Engin Yayınları.